

A magyar szó etimológiájának kérdéséhez

A jelen cikk a *magyar* népnévvel, illetve az annak eredetével összefüggő problémákat tárgyalja röviden. Foglalkozik egyrészt a magyar nyelven belül a kérdéssel, bevonva a vizsgálatba a *Megyer* törzsi nevet, továbbá a névadó mondabeli ősök, *Hunor* és *Magyar* neveit. Másrészt pedig megvizsgálja a *magyarok* legközelebbi rokonaikat, a jelenleg Nyugat-Szibériában lakó obi-ugor osztjácoknak és voguloknak saját népségeit és frátria-neveit.

Elemzésünkben a modern nyelvtudománynak azt a módszertani elvét alkalmazzuk, mely szerint a nyelvi jelenségeket nem elszigetelten, hanem kölcsönös összefüggésükben kell vizsgálni. Eszerint a nyelvtörténeti folyamat egymást váltó konfigurációk és nem egymástól független változások sora, s így a modern nyelvészet az etimológiai kutatásban is új perspektívákat tár elénk.¹

A) Magyar nevek

1. Saját népnév és törzsi név

A magyarság saját népsége *magyar*. A szónak azonban nem ez az eredeti alakja, noha már a XI. századból van rá adatunk. A szó eredetibb alakja *moder* lehetett, miként erre a régi forrásokban található *moger* adatból következtethetünk. (A szóban levő *e* fonéma fonetikai jellegének és a magánhangzó-rendszerben elfoglalt helyzetének tisztázása még további vizsgálatokat igényel.) A közkeletűbb saját népnév egészen a XVI. századig a *moder* forma lehetett, s a mai *magyar* (*modor*) alak csak akkor szorította ki végérvényesen.²

A *moder* népnévre vonatkozólag Anonymus-nál a következőket találjuk: „*populus . . . per ydionia alienigarum Hungarii et in lingua (!) propria Mogerii vocantur.*” Ugyanez az alakváltozat fordul elő továbbá a *Hetumoger* („*septem*

¹ A cikk angol eredetijének címe: „Etymological Connections of *Magyar* 'Hungarian' s a következő kötetben jelent meg: „For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday.” The Hague, 1956. Mouton & Co. 677—81. l. A jelen cikkben előadottakat a szerző már érintette „Ugric Ethnic Names” [Ugor népségek] című tanulmányában, amely G. Róheim [Róheim Géza] „Hungarian and Vogul Mythology” [Magyar és vogul mitológia] című munkájának a függelékében jelent meg (Monograph XXIII, American Ethnological Society, 1954, 83—86. l.). — E magyar változat előkészítésében nyújtott segítségéért Kovács Ferencnek mondok köszönetet. A magyar szöveg az angol eredeti átdolgozása.

² ZSIRAI: NyK. LIII, 68—9.

principales persone qui Hetumoger vocantur”) és a *Dentumoger* („*terra . . . que Dentumoger dicitur*”) összetételekben is.³

A *moder* alakhoz közelálló változat található Bíborbanszületett Konstantinnál, aki felsorolván a magyarságot alkotó törzseket, harmadikként a *Μεγέση* (*meder*⁴) törzset említi. A *meder* a vezető törzs volt, s tagjai közül választották meg Árpád fejedelmet, mikor a magyar törzsszövetség létrejött. Ez a változat szórványosan későbbi forrásokban is előfordul az egész magyarság nevéként. Ennek a változatnak a meglétét egyébként számos helynév is bizonyítja.⁵

A magyar nyelvtudományban uralkodó közkeletű felfogás szerint a *moder* alak az eredeti, belőle jött létre a *modor* és a *meder* változat egyaránt, az előbbi progresszív, az utóbbi pedig regresszív asszimilációval. Mármost, ha elfogadnánk a *moder* változatot elsődlegesnek, két nem-motivált ellentétes irányú hangfejlődést kellene feltennünk, azt meg éppen nem tudnánk megmagyarázni ezen az alapon, hogy miért fordul elő egymás mellett a honfoglalás idején a *moder* és a *meder*. Ha azonban szétekintünk az uráli nyelvek között, azt találjuk, hogy gyakoriak az olyan szópárok, amelyek tagjai csupán abban különböznek egymástól, hogy egyik tagjukban palatális, másik tagjukban pedig veláris magánhangzó van, mássalhangzóik viszont azonosak. Ezt néhány magyar példával illusztráljuk:

ez ~ az
kever ~ kavár
önt ~ ont (ezek összetartozása etimológiailag bizonytalan)
gyűr ~ gyúr

A veláris hangrendű változatokhoz gyakran a nagyobb intenzitás képzete kapcsolódik.⁶

(A *moder* ~ *meder* két morfémára bontható. Egyesek képzett szónak, mások összetételnek tartják. Ha képzett szó, abban az esetben második tagja egy uráli vagy török eredetű képző. Ha pedig összetétel, második tagja egy önálló szó — a *moder* változat vegyes hangrendűsége inkább emellett szólana —, mégpedig vagy a cseremisz *erge*, finn *yrkä* és lapp *irke* alapján kikövetkeztethető finnugor *er 'férfi, ifjú, legény', vagy pedig hasonló török szavak vala-

³ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Budapest, 1937, 34—5.

⁴ Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Fordította és kiadta MORAVCSIK GYULA. Budapest, 1950, 174/175. l. Az eredeti felsorolás élén minden valószínűség szerint a *Megyér* törzs neve állott. A Bíborbanszületett Konstantín által elsőként említett két törzs később csatlakozott a magyar törzsszövetséghez. Az akkori szokások szerint ők mentek elől a harcban, s a törzsek felsorolásakor az ő nevük került az első helyre. A törzsek tényleges száma valószínűleg több volt hétnél. Ez lehet az oka a különböző forrásokban található eltéréseknek. Ha a Bíborbanszületett Konstantín felsorolásában található *Kürtügyermatu* nevet — mely nyilvánvalóan két név összetétele — felbontjuk, hátulról számítva a hetedik név a *Megyér(i)* lesz. Tehát feltehető, hogy a törzs-felsorolásban elvi változással kell számolnunk Konstantín felsorolásában.

⁵ KNEZSA ISTVÁN, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. AECO. IV, főként a 377—8. l. — A honfoglaló törzsek nevei egész Magyarországi területén megtalálhatók helynevekben, s ez arra utal, hogy a törzsi szervezet i. sz. 1000 tájékán felbomlott. Feltehető, hogy ebben a korban a *meder* ~ *moder* etimológiai kapcsolata is elhalványult.

⁶ Hasonló szó- és névpárok az altaji nyelvcsaládban is gyakoriak. Vö. továbbá: *ket* 'jeniszjei osztják', *kot* 'a *ket* törzs' (ma már kihalt).

melyike. A finnugor és a török szavak távolabbról esetleg összefüggenek egymással.⁷ Ez a kérdés azonban nem tartozik a cikk körébe.)

Ily módon feltehetjük, hogy i. sz. 900 táján, a honfoglalás idején egymás mellett élt a *mod-* ~ *med-* szógyökérpár, melynek *mod-*változata az egész nemzetet jelölte, a (*med*) pedig a nemzet vezető törzsét.

2. Névadó mondai hősök nevei

Kézai Simon Krónikájában ugyancsak előfordul egy rokon formája a *moder* szónak: Ménrót két fiának egyike *Mogor* (olvasata: *modor*); az ide vonatkozó szöveg: „*Menroth . . . duos filios, Hunor scilicet et Mogor, ex Eneth* (helytelenül: *Enech* 'ünő, szarvas') *sua coniuge generavit, ex quibus Hunni sive Hungari sunt exorti*”.⁸ Köztudomású, hogy Kézai szerint a magyarok nem csupán rokonai a hunoknak, hanem valójában azonosak is velük. A tulajdonképpeni közös ősük tehát *Hunor*, s egy fiatalabb testvérnek, *Mogornak* a szerepe ebben az összefüggésben illogikus. Valószínű, hogy ez az ellentmondás is a mondai hagyomány hitelessége és régisége mellett szól.⁹

Miként fentebb már említettük, a felsorolt nevek ebben az esetben is valószínűleg két morfémát tartalmaznak. (A második morfémát általában az **er* szó asszimilálódott formájaként fogják fel. Ez problematikus. A *moder* és a *modor* változatok egyidejűleg fordulnak elő, s következésképpen egyéb lehetőségeket is nyitva hagynak. Így például számbajöhet a magyar *úr* [eredetileg 'princeps', ma 'dominus; Herr'], továbbá az osztják *ur, or, ort* 'hős', de figyelembe vehetők hasonló iráni szavak is.) Bárhogyan is álljon a dolog a szóban forgó nevek második morfémáját illetően, feltehetjük egy névpár meglétét, mely egyaránt mondai ősökre vonatkozik, s melynek *mod-* tagja a magyarság nemzeti nevével azonosítható. (A *Hunor* névvel itt most nem foglalkozunk. Nyilvánvaló, hogy Kézainak történeti koncepciója érdekében volt szüksége rá, ezért felesleges etimológiájának a felderítésével törődnünk.)

A fentebb említett nevek a következő párt alkotják:

Törzsi és nemzeti nevek: *mod(er)* ~ *me(d'er)*.

Névadó mondai hősök: *mod(or)* ~ *hun(or)*.

Megvizsgálandó fontos körülmény, hogy ezek a nevek párokat alkotnak. Az első névpárban a fonológiai ellentétet a veláris-labiális és a palatális-illabiális magánhangzó szembenállása alkotja és így az alakkettőség motivált. A második névpárban nem fonológiai ellentétről van szó, hanem a Kelet-Európában az i. sz. első évezredében általánosan elterjedt mondáról, amely a két honalapító testvérről szól. (A testvérek száma természetesen nem okvetlenül kettő a mondákban, pl. a bibliai Sém, Kám és Jáfet történetében, de Kain és Ábel.)

Ilyeténképpen a honfoglalás idején a *magyar* szó családjának három különböző tagját kell feltennünk: *moder* 'magyar', *modor* 'mondai hős: Magyar', s végül *meder* 'a Megyer törzs'. Két gyöker-morféma áll ebben a három szóban szemben egymással: a *mod* az egész magyarságra vonatkozik, a *med-* pedig az egyik törzsre.

⁷ ZSIRAI: NyK. LIII, 73—4.

⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum* 144.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948, 29.

B) Obi-ugor nevek

1. Saját népnevek

A vogulok saját népi neve *mańsi*. A különböző nyelvjárásokban különböző magánhangzók találhatók ennek a szónak az első szótagjában, s a legtöbb nyelvjárásban hiányzik a szóvégi *-i*.¹⁰ A vogulok a *mańsi* szót az osztjákok jelölésére is használják, akiket közeli rokonaikként tartanak számon és akikkel közösek a frátriák. Az összehasonlító módszer révén a *mańsi* népnév következő pre-vogul alakja rekonstruálható *meńś* 'vogul, obi-ugor'.¹¹

Az osztjákok a *chanti* szóval nevezik meg magukat. Ennek a névnek is különböző formái élnek az egyes osztják nyelvjárásokban.¹² A rekonstruálható pre-osztják forma: *kánta*.¹³

2. Frátria-nevek

Csupán nemrégiben derült fény arra, hogy a vogul, illetve az osztják nép tagjai két patrilineális exogám frátria valamelyikéhez tartoznak. Az egyik frátria neve *moś*, a másiké pedig *por*.¹⁴ (Hasonló a társadalmi szervezete az obi-ugorsággal szomszédos osztják-szamojedoknak és jeniszeji osztjákoknak is.) A *moś* név eredeti formája — miként ez a déli és a keleti osztják nyelvjárások alapján kikövetkeztethető — **mońś* lehetett.

Így az obi-ugor nyelvekben két névpárt találunk, melyek a társadalmi, illetve a törzsi szervezetre vonatkoznak:

Törzsi nevek: *meńś* ~ *kánta*.

Frátriák: *mońś* ~ *por*.

Az a körülmény, hogy az első névpárt két obi-ugor nép neve alkotja, lehet a véletlen műve, hiszen nem lehetetlen, hogy esetleg több obi-ugor nép is volt, nem csupán kettő. A másik névpár viszont kétségtelenül annak a társadalmi ténynek bináris kifejeződése is, hogy az obi-ugorság két frátriára osztódik.

A rekonstruált közös obi-ugor frátria-név, illetve törzsi név továbbá olyan szópart alkot, melynek tagjai csupán veláris-labiális, illetve palatális-illabiális magánhangzójuk révén különböznek egymástól: **mońś* ~ **meńś*. Az ilyen szópartok gyakoriak az obi-ugorban.

C) Etimológiai megfelelések és végkövetkeztetések

A hangtörténet tanúsága szerint az ugor *-ńś* szabályos magyar nyelvi folytatója (*-dž >*) *-ď*.¹⁵ Ha tekintetbe vesszük továbbá a tárgyalt szavak egyéb hangtani jellegzetességeit is, teljes joggal azonosíthatjuk a *moď* 'magyar' szót a **mońś* 'a *moś*-frátria', továbbá a *meď* 'a Megyer törzs' szót a **meńś*

¹⁰ ZSIRAI: NyK. LIII, 69.

¹¹ STEINITZ, W., WogVok. (Berlin, 1955); FugrVok. (Stockholm, 1944).

¹² KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. (Helsinki, 1948) I, 317.

¹³ STEINITZ, W., OstjVok. (Berlin, 1950). — A *chanti* népnév etimológiájáról l. RADANOVICS: NyK. LXII, 120—3 és ALH. XI, 157—61.

¹⁴ STEINITZ, W., Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos (Stockholm, 1938), 125—40. — Bár nem tartozik közvetlenül ide a kérdés, mégis megjegyezzük, hogy a két frátria két különböző néppel való azonosítása — melyekből az obi-ugorság létrejött — elfogadhatatlan, hiszen a két frátria fizikailag nem különül el egymástól.

¹⁵ NyH. 7 45.

'vogul' szóval. Ami a kérdés jelentéstani részét illeti, mind a négy esetben különböző szociális csoportosulásokról van szó, azonban az obi-ugorok és a magyarok különböző szociális struktúrájának a következtében és az ős-ugor idők óta végbement lényeges társadalmi változások miatt nem várhatunk egészen pontos jelentésbeli egyezéseket. Nem egészen világos a viszony az egyes szociális csoportok és a reájuk vonatkozó nevek között (miként fentebb említettük, a veláris magánhangzó rendszerint nagyobb, a palatálisak pedig kisebb intenzitás kifejezői). A kétszeres megfelelés az általunk javasolt azonosítást szükségszerűvé teszi; önálló párhuzamos fejlődések lehetősége fölöttébb kétséges. (Az ilyen jellegű kettős etimológiák véleményünk szerint gyakoriak az uráli nyelvekben, de nemigen ismerik fel őket, mivel általában egyes, egymástól elszigetelt morféákat szokás vizsgálni, vagy pedig hangváltozással magyaráznak hangváltakozást. Így pl. a hagyományos felfogás a *magyar* ~ *mańsi* megfelelést fogadja el, s a hangrendi különbséget a kérdéses nyelvek valamelyikében végbement önálló fejlődés eredményének tartja, vagy pedig a *mańsi* megfelelőjének a *megyer* változatot tekinti s úgy véli, hogy a *magyar* változat valamiképpen a magyar nyelv külön életében jött létre.)

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A *mod-* ~ *med-* névpárnak a vogulban van megfelelése, s ez a névpár valószínűleg ugor eredetű. Nem világos a viszony a két név s az általuk jelölt szociális csoportok között a nagy társadalmi különbség miatt.

2. A *mod-* az egyetlen változat, melynek mindegyik ugor nyelvben van megfelelése. Az obi-ugorban a megfelelő szó az egyik frátriára vonatkozik. Hadd hívjuk fel itt a figyelmet arra, hogy a magyarság eredetére vonatkozó mondában a *Mogor* név szintén házasodással kapcsolatban kerül szóba.

3. Az egész szóban forgó „etimológiai területen” számos olyan szópárt lehet találni, amelyek fonetikailag motiváltak, mint a magyarban a *moder* ~ *meder*, az ős-ugorban a **mońs* ~ **meńs*, vagy pedig kulturális vagy szociális tényezőknek köszönik létüket, mint a magyarban a *Mogor* ~ *Hunor*, az obi-ugorban pedig a *moś* ~ *por*.

Ily módon a *mod-* 'magyar' morféma etimológiája — nem tekintve itt most a szó esetleges távolabbi kapcsolatait a közfinn **mēs* 'ember'¹⁶ és az óind **mánus-* 'ember'¹⁷ szavakkal — háromféle, három különböző korra vonatkozó problémát vet fel:

1. Hogyan vált a *mod* szógyökér annak a törzsszövetségnek a jelölőjévé, amelyből a magyar nemzet létrejött, és milyen viszonyban áll ez az alak a vezető *Megyer* törzs nevével?

A kérdéses kor: i. sz. IX. százada.

2. Milyen viszonyban áll a *mod-* a mondabeli névadó *Mogor* nevével, és milyen viszonyban áll egymással a *Mogor* és a *Hunor* név?

A kérdéses kor nem határozható meg közelebbről (a magyarság etnogenezisére vonatkozó monda igen régi lehet, s későbbi időkben nagy változásokon mehetett át).

3. Milyen viszonyban áll a *mod-* ~ *med-* az ősugor **mońs* ~ **meńs* szópárral, és milyen volt az ősugorok törzsi, illetve társadalmi szervezete?

A kérdéses kor: az i. sz. e. I. évezred.

Columbia Egyetem, New York

LOTZ JÁNOS

¹⁶ TOIVONEN, Y.: Suomi V/10, 391.

¹⁷ ÅKE. 454.